

CSÁKY JÓZSEF UTOLSÓ ÉVTIZEDE

Levélrészletek

SZELESI ZOLTÁN

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A műtörténetírás tudományos igényű tárgyilagossága megköveteli, hogy a nagymesterek életpályájának nem a felfelé ívelők—úgymond a látványos és főleg hálás—szakaszát tartsuk számon, s mindent kizáróan csak ezt méltassuk. Az emberi-művészi teljesség bemutatására való törekvés azt diktálja, hogy nem szabad elfeledkeznünk arról a záróakkordról sem, amely egy nyolcvanhárom évet megélt nagy művész, mint Csáky József (1888—1971) életének utolsó évtizedében — vagyis 1961—1971 között — lejajlott. Jóllehet, hogy a művészet egén egy régebben fényesen ragyogó csillag fénytörése lehangolóvá tesz bennünket. De hálátlanság lenne megkímélni magunkat ettől a rossz érzéstől azzal, hogy egyszerűen nem törődünk nagymestereink emberi sorsának olykor tragikussá alakuló végével. Vagyis, hogy közömbösek legyünk például a Szegedről — Párizsba szakadt Csáky-nak azzal a megrendítő harcával szemben, mellyel az időse vált mester — a reá súlyosodó betegség és szegénység, feledés és magányosság ellenére is — a számára életet és értelmet nyújtó aktív alkotóművészetéért, az utolsó leheletéig küzdött.

Ha visszatekintünk Csáky József küzdelmekkel teli életútjára, elmondhatjuk, hogy 1908-ban Szegedről Párizsba kerülve, tehetséggel párosuló kitartó alkotómunkája révén meghódította a művészet világát és Európaszerte ismert, jelentős szobrászá lett. A francia főváros múzeumaiban őrzött kubista szellemű művei a század elején megújított szobrászat pozitív jegyeit hordják magukon, Nem véletlenül állította őt Raynal, a kitűnő francia műkritikus Despiau, Maillol és Brancusi mellé, éppen ama sikeres törekvéseiért, melynek célja Raynal szerint: „... a naturalizmus által ellaposított művészet megtisztítása és felszabadítása volt.”

„Emlékek a modern művészet nagy évtizedéből” (1904—1914) című memoárja Csáky pályájának első szakaszát, a Párizsban működő fiatal, szegedi születésű szobrász biztató eredményeit öleli fel. Amint Csáky emlékeinek széljegyzetében olvashatjuk az 1971-ben elhunyt mester „... munkássága az első világháború előtt indult és a két háború között fejlődött ki. Művei megtalálhatók Nyugat-Európa nagy művészeti múzeumaiban, neve a modern szobrászat történetét tárgyaló minden kézikönyvben szerepel. A második világháború után mégis a 'hallgatás összeesküvése' vette körül Csákyt, ahogy halála alkalmából egy francia újságíró kifejezte. Elvesztette műkereskedői kapcsolatát, állami megbízásokat nem kapott és arra sem volt lehetősége, hogy gipszfiguráit kőbe faragja vagy bronzba öntesse. Szegényen és elhagyva élt műtermében, de utolsó napjáig dolgozott szobrain, tervein, emlékiratán.”

Csáky József életét záró utolsó évtizedének érzékeltetésére azokat a leveleit — pontosabban levélrészleteit — adjuk némi válogatással közre, melyeket 1961—1970 között Párizsból — Szegedre küldött nekünk. Ebben a több mint nyolcvan darabból álló (e tanulmány írójának címzett) levélgyűjteményben az idős, beteggé váló mester — olykor hosszú oldalakon keresztül — irt a párizsi, illetve a nemzetközi művészeti ese-

1. Csáky József párizsi műtermében „Epona” c. szobrával. (1961.)

mények, műgyűjtők és múzeumok vele kapcsolatos viszonyáról, a divatossá vált absztrakt művészetről vallott kritikájáról, továbbá az egyre gyöngülő erejétől tellően, de lan-
kadatlan akarattal létrehozott újabb alkotásairól. S végül őszintén szóló hétköznapi-
nak eseménytelen szürkeségéről, a magára hagyatottság érzésének nem titkolt fájdal-
mairól is.

Csáky művészeti rehabilitációja, a mester 1971 tavaszán bekövetkezett halála után
nem váratott túlsokáig magára. Amint a *Műgyűjtő* 1974. 1. száma hírül adta, Csáky
József emlékének a párizsi „Dépot 15” nevű galéria áldozott, amely 1973 őszén hatvan
szobrot és száz rajzot mutatott be tőle. A kiállítással egyidőben értékes dokumentációs
anyaggal ellátott monográfiát is jelentettek meg róla. Az *Élet és Irodalom* 1974. 2. szá-
ma szintén foglalkozott Csáky sikeres párizsi kiállításával. Többek között szóba hozza,
hogy „... a műkritikusok emlékeztetnek Csáky József nagy szerepére a kubista művés-
zet hőskorában, amidőn méltó küzdőtársa volt Picassónak, Archipenkónak és
Laurensnek.” A Quinzane Littéraire című folyóiratban Régine Cathelin-Simonet ezt
írja: „Ez a művész, akit az öt befogadó ország méltatlanul nem ismert, és akit hagyott
1971. május 1-én nyomoruságban meghalni, megérdemli azokat az erőfeszítéseket,
amelyeket Donald Karsham folytat rehabilitációja érdekében.”

Ehhez a Párizsban elindított Csáky-rehabilitációhoz a magunk részéről szeretnénk
a — szóban forgó — nekünk küldött Csáky-levelek válogatott részleteinek közrebocsá-
tásával hozzájárulni. A mesternek ezek az utolsó tíz évét tükrözőtől tekintélyes mennyi-
ségű levelei kétségtelenül vallomásértékűek, tehát a leghitelesebb Csáky-dokumentu-
móknak tekinthetők. E levélgyűjtemény hiven bizonyítja a modern szobrászat történeté-
ben jelentős helyet megillető Csáky-életpálya záró-fejezetének legmélyebb emberi és
művészi megnyilatkozásait.

RÉSZLETEK A LEVELEKBŐL

1.

1961. IX. 9.

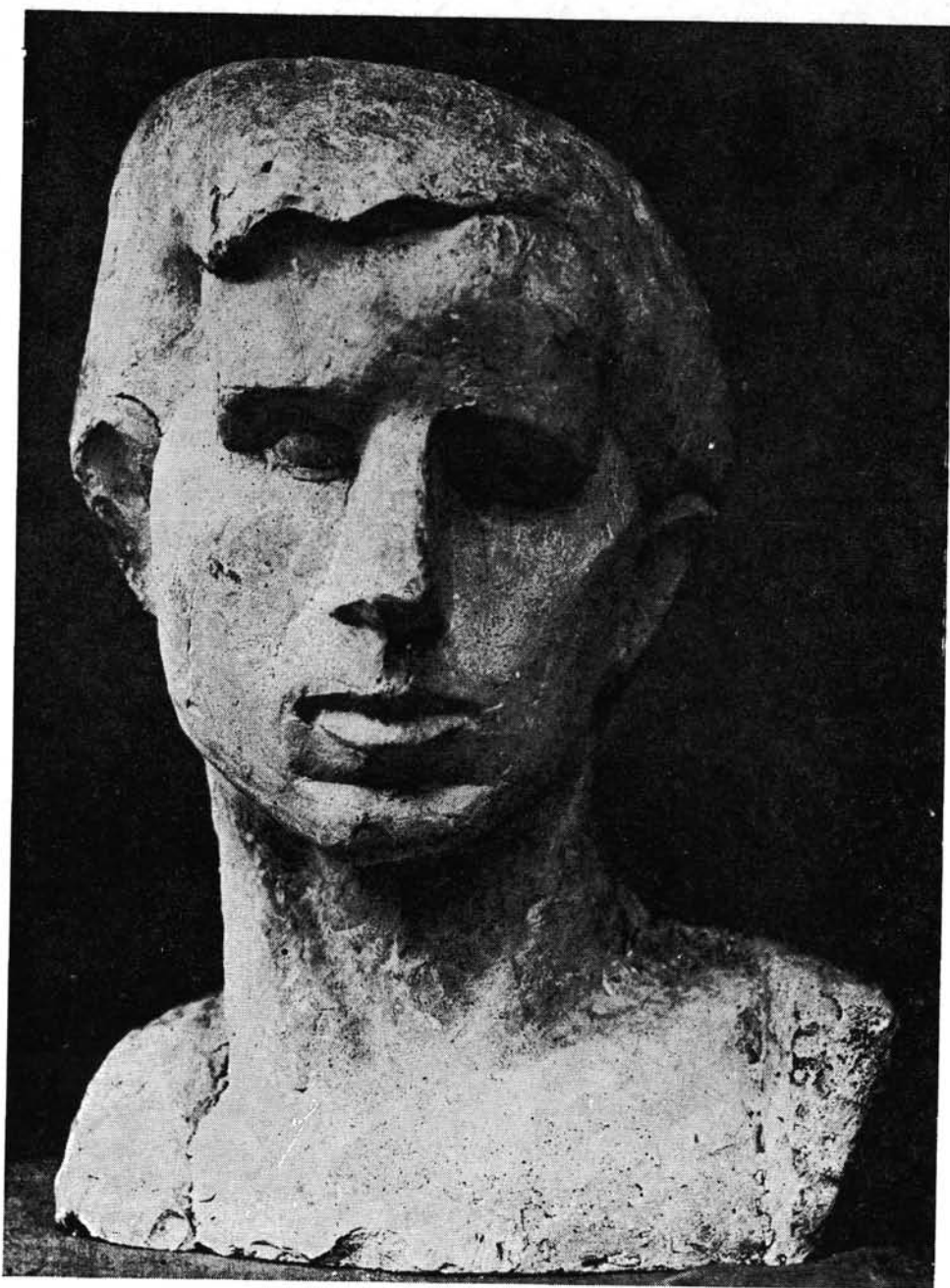
...
Ezt a levelet bizonyára nem vártad. Pedig látod, írok. Neked írok és a Te szemé-
lyeden át, szülővárosomnak. És ez nekem mindig jóleső.

Amint tudod, dr. Lőkös járt nálam.¹ És ha valamit sajnálok, az az, hogy csak
nagyon kevés időt tölthetett velem. Hiszen annyi mindent mondhattunk volna a Ti-

¹ (1961. IX. 9.) Csáky József párizsi műtermében a hatvanas években Szegedről többen tettek
látogatást. Köztük dr. Lőkös Zoltán újságíró is, aki ebben az időben Szegeden, a Délmagyarország
c. napilapnál dolgozott. „Emlékek Csáky József párizsi műterméből” c. cikke a Délmagyarország
1963. nov. 24. sz. jelent meg „Helyesbítés helyett”, mellyel Csáky Magyarországon elterjedt hamis
halálhíret cáfolta meg.

Csáky József e levelében szöbakerült életrajzán — melyet a későbbiek során még több leve-
lében megemlít — éveken át dolgozott. E hosszadalmas feladat elvégzése teherként nehezedett vál-
lára, mely kitűnik az 1961—1970 között hozzánk címzett („Szelesi Zoltán műtörténész, Móra Ferenc
Múzeum, Szeged, Hongrie”) leveleiből is. Plasztikai gondolatai és szobrászati tevékenysége, megél-
hetési gondjai és közbejött betegségei miatt e nagy munkát jelentő életrajza — amit ő is panaszkol-
ja — igen lassan haladt. Olyannyira, hogy megjelenését az idős, súlyos beteggé lett mester már nem tudta
megérni. Emlékiratainak a századelő művészetével foglalkozó része, Csáky halála után egy évvel,
1972-ben Budapesten, a Corvina által került kiadásra *Csáky József: Emlékek a modern művészet
nagy évtizedéből (1904—1914)* címmel. A mester jelentősebb szobrai reprodukáló kötetben Csáky
memoárját Bor Pál, Szabó Gabriella és Szelesi Zoltán írásai egészítették ki. E kiadványról recenziót
Németh Lajos írt a Tiszatáj 1972. szept. 9. számában.

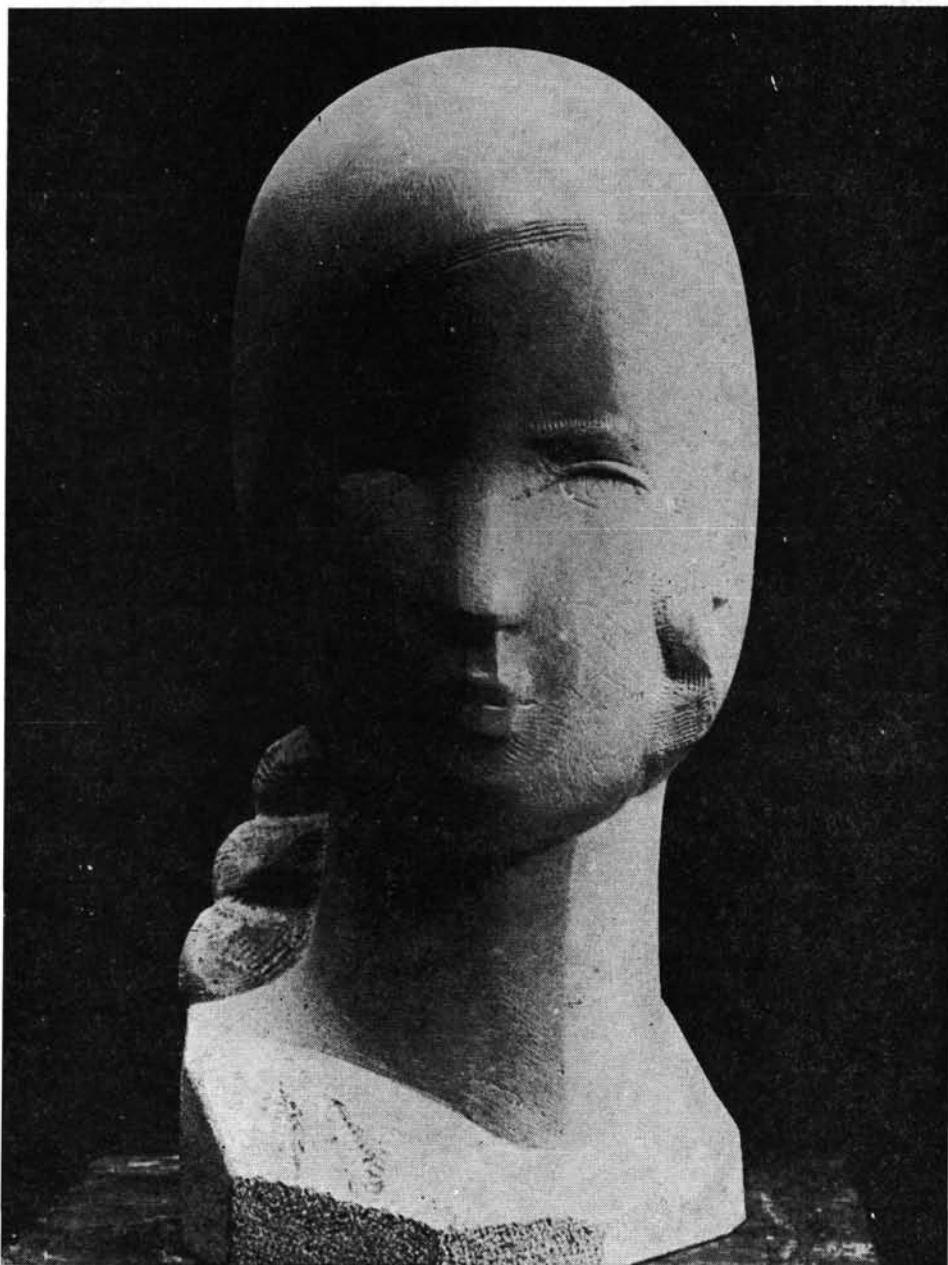
Csáky e levelében kéri, hogy *Bálint Sándor*, Szeged városa (Bp. 1959.) c. könyvet — melyben
őröla is van szó — küldjük meg neki.

2. Csáky József: Férfifej, (1911, Gipsz, Magángyűjtemény)

3. Csáky József: Drapériás akt. (1927. Kő, Párizs, Musée d'Art Moderne)

4. Csáky József: Leányfej. (1937. Kő, Párizs, Musée d'Art Moderne)

száról és annak partjáról. Hiába, az embernek egész életében csak egy szép élménye volt: az ifjúsága, még ha valamikor tele is volt az szomorúsággal. A szomorúság elmúlik, megenyhül és végül ez is szép lesz, mert benne van az ifjúság. És az én ifjúságom: Szeged.

Kérdezősködöl az életrajzom után. Sajnos, ez lassan halad. Nagy munka nagyon, nem tudom, mikor lesz befejezve. Még messze vagyok a végétől.

Írod, hogy közölni akarsz valamit a szegedi éveimről, indulásomról, mely volta-képpen Szegedről történt. Ez hosszú dolog és az életrajzomban keverve van a budapesti életemmel. Az egész 100 oldal. Azonkívül franciául írtam.

De ha praktikusán érdekel, tehetünk valamit. Írd meg pontosan, mit akarsz, és kívánságodra megírom azt Neked külön, magyarul. Írd meg, hogy kéziratban milyen terjedelmű legyen. Nem ígérem, hogy hamarosan meglesz, de nem is fog soká tartani. Szóval erre számíthatsz!

...

2.

962. I. 20.

...

Itt van az ígért írás. Nem tudom, megfelelő-e, elégséges-e?

Kissé talán zavaros, mint az én nagyon hányatott életem.

Talán vannak benne kronológiai hibák. De az én életem, gyermekkoromtól kezdve, nagyon komplikált volt. Pontos adataim nincsenek, sőt egyáltalában semmi dokumentumom nincs, amelyre támaszkodhatnék. Szüleim, barátaim mind meghaltak.

Jó pár dolgot bizonyosan elfelejtettem. De ami a legfontosabb, azt hiszem, hogy leírtam.

Az bizonyos, hogy az igazi művészi tevékenységem csak Párizsban kezdődött igazán és rendszeresen.²

Budapesten se lakás, se enivaló, se lehetőség a munkára. Szegeden egy fillérem sem volt, ha ettem is. Anyám férje bár becsületes, komoly, jóra való ember volt, mégsem tudta megérteni, hogy „nála” nem here módon élek. Arról, hogy törekvésemet megértse, szó sem lehetett. Mihály nagybátyámat kivéve (akinek viszont lehetőségei nem voltak), a család többi tagja megvetett, mint dolgozni nem akaró henyélőt. Ezt tudtam, és éppen ezért minél ritkábban tartózkodtam Szegeden, s csak akkor, amikor már nem bírtam erővel.

Ha lehetett, dolgoztam. De ritkán lehetett. Soha egy fillér nem volt a zsebemben, s a művészi munka pedig pénzbe kerül.

Korántsem panaszkodom. Ez az élet megedzett.

...

² (1962. I. 20.) Csáky József nehézségekkel teli fiatalsága, Párizsból régebben küldött levele nyomán a szegedi újságokban már 1910—12 között nyilvánosságra került (Szegedi Híradó 1910. jún. 4.; Délmagyarország 1912. okt. 24.). Újabbán pedig e levelével együtt nekünk megküldött ön-életrajzában elevenítette fel ifjúsága emlékeit, melyet *Csáky József pályakezdése (Önéletrajzi részlet)* címmel, a Tiszatáj 1964. 4—5—6. (ápr.—máj.—jún.) sz. jelentettük meg.

3.

962. IV. 10.

...
 Azt hiszem, hogy jó lenne átnézni az én írásomat. Nem leközlésre írtam, csak úgy mint adatokat. Sok lehet benne a stiláris hiba, sőt a magyarsága körül is lehetnek bajok.

Azon kívül az adatokat is hiányosnak vélem ...

Rád bízom hát mindennek a megítélését. Ha javítani kell a szövegen, csak egész bátran. Itt adom beleegyezésemet.

A fényképeket illetően írd meg pontosan mennyire van szükséged.

Ami a Honvéd téri táncosnőmet illeti,³ nagyon, de nagyon örülnék, ha készítenének róla egy igazán jó fényképet.

...
 Bizony a magyar barátaim legnagyobb része meghalt. Így aztán a levelezésem a szülőhazámmal lassan megszakad, amit szívből sajnálok. Ez egyik nagy oka örömmömnök valahányszor levelet kapok onnan. Ha ezek a levelek is elmaradnak, elvágódok Magyarországtól. Öröm hát minden sor.

4.

1962. VIII. 4.

...
 Hálásan köszönöm úgy a képeket, amelyek jól sikerültek és használhatók szükség esetén, mint a leveledet.

5.

963. I. 9.

...
 Ami a művészi tevékenységemet illeti, az mind Budapestre vonatkozik. Attól a perctől kezdve, hogy felmentem Pestre az Iparművészeti iskolába. Szegedi tartózkodásaim, bár felújultak gyakran, csak felüdülésre szolgáltak és művészi tevékenységem ott nem igen volt...

Ahogy emlékszem, csak egy kislány-fejet csináltam gipszben, amely anyám halála után a nagybátyámhoz került (Bozsó Mihály, Vajda u. 11/a. Szeged. Még él!). A budapesti kiállításomra felvittem. Visszajöveletem után írtam Párizsból a Szeged Városi Tanácsnak, hogy ezt a lányfejet Szeged Városának ajándékozom, mint életem első megmaradt szobrát. Ez műemlék.

³ (1962. IV. 10) Csáky József: *Táncosnő* c. féléletnagyságú, ólomötvözetből készült szobrát Szeged Város Tanácsa vásárolta meg 1959-ben, amikor a mester több, mint félszázados távollét után hazalátogatott (Magyar Nemzet, 1959. aug. 26.). Rövid időt szülővárosában, Szegeden is töltött (Dél-m., 1959. aug. 28.). Alkotásaiból Budapesten -a Kulturális Kapcsolatok Intézetének kiállító termében- tárlatot rendeztek (Magyar Nemzet, 1959. szept. 1.). Szóban forgó, *Táncosnő* c. szobrát Szegeden előbb a Honvéd téren helyezték el, majd később alkalmasabb környezetben, a Klauzál téren állították fel. Ma az Anna-kút szobraként díszlik.

...
 Nem régiben vettem tudomást a rémhírről.⁴ A dolog mulattatott volna, — mert nem mindenki hal meg úgy, hogy élve marad és jó egészségnek örvend —, de ez a dolog nekem sokat árthat. Ugyanis a halottal többé nem foglalkoznak. Neki nincs szüksége „megélhetésre”.

Most aztán, hogy tudod az igazságot, két fontos dologra kérlek:

1. Légy olyan jó megcáfolni a hírt mindenütt, ahol hirdették...

2. Nagyon kérlek nézz utána, hogy hol született ez a kacsa, ki találta ki? Úgy sejttem, hogy valakinek jól megfontolt célja volt, hogy nekem ártson...

Én sokat dolgozom és azt hiszem egészen más szellemben mint eddig, de nem a „forma” szempontjából. Ugyanis a szobraim most mindinkább mondanak valamit, valami igazán emberit

...
 Ne aggódj a „baleset” miatt. Megtörtént, nem baj, hiszen élek, és ráadásul jelenleg márványt faragok, ami nem éppen „halotti foglalkozás”.⁵

A jó a dologban, hogy az illető lapok megcáfolták a hírt. És, hogy kitudjuk *honnan jött az álhír?* Ez fontos. Mert — mint már írtam — nem lehetetlen, hogy rossz-májúság volt az indítéka. Mást nem igen látok. Mindenki, de *mindenki* mindig csodálkozott, hogy milyen hihetetlenül erőteljes és munkabíró vagyok. Beteg embereket illetőleg a „tévedés” még érthető, de nálam nem.

...
 Tervbe vették Budapesten, hogy a Képzőművészeti Alap kiad rólam egy monográfiát Pogány Ö. Gábor indítványára. De a dolog évek óta húzódik, és egészen bizonyos, hogy nem lesz belőle semmi...

...
 Mivel a hideg megszállta Párizst, egy pár nap óta zavar a munkában, mert most lábadozok ki egy meghülésből. Pedig útban van egy *sorozat*⁶ szobrom. Ugyanis neki álltam a 9 Múzsának a megmintázásához. Három van csak készen. A többi jönni fog, de mikor? A tél hamarabb jött.

⁴ (1963. IX. 28.) 1963 nyarán, egy légből kapott hír nyomán Csáky halálhíre terjedt el Magyarországon (Művészet, 1963. júl. 7. sz.; Délmagyarország, 1963. aug. 25.), melyet a mester e levelén kívül több helyre küldött tiltakozó soraival (Cs. J. levele Pogány Ö. Gáborhoz, Párizs, 1963. X. 12.) cáfolt meg. A sajnálatos tévedést a hazai sajtó is korigálta (Lőkös Z.: i. cikke; Szelesi Zoltán: Levél Csáky Józsefnek Párizsba, — Művészet, 1964. 3. sz.).

⁵ (1963. X. 11.) Csákynek ebből s az előbbi leveléből is kitűnik, hogy a 75 éves mester jó egészségnek örvend, és nemcsak sokat dolgozik, de munkásságát minden eddiginél elmélyültebbnek tartja.

Csáky a róla szóló -tervevett- monográfiájához szobraitól készült fényképeket Budapestre küldte. E sokáig húzódó kiadvány helyett merült fel és nyert 1972-ben megvalósulást a mester említett memoárjának megjelentetése.

⁶ (1963. XII. 9.) Csáky e levelében először ír a *Múzsák*-at ábrázoló kispasztikai sorozatáról. Egy-egy újabb munkában levő, illetve elkészült muzsa-alakjáról leveleiben mindig említést tesz.

5. Csáky József: Ifjúság. (1948. Bronz, Magángyűjtemény)

6. *Csáky József*: Fialal lány mellszobra. (1954. Márvány, *Magángyűjtemény*)

9.

1964. I. 10.

...
 Megbocsáss, hogy ilyen későn felelek jó leveledre. Ennek az oka itt van mellékelve: két fénykép, a két szobromról, amelyeket az életem legjobb szobraimnak tartok.⁷ Ebben a kettőben fejeződik ki legjobban mindaz, amire egész életemben törekedtem.

10.

1964. VI. 27.

...
 Most jöttem vissza Amiens-ből, ahol két hetet töltöttem egy jó baráti családban. A férfi orvos, neves bőrgyógyász és műkedvelő. Illetve csak a Csáky-művek kedvelője, mert már 10 szobor és nagyon sok rajz díszelg nála. Most is hagytam ott két rajzot.

Vissza kellett jönnöm most, mert vár itt egy állami és egy Páris városi vétel. Már körülbelül elintézt a dolog, csak arról van szó, hogy több szobor közül melyiket választják. Persze a szobrok múzeumokban vannak.⁸ Ugyanis van egy Állami Modern Múzeum (ahol már 8 szobrom van) és egy Városi (Párisi) Modern Múzeum, ahol csak egy szobrom van. Azt hiszem elég rövid idő múlva megtudom az eredményt.

És most nekiállok egy nagy munkához, illetve egy sorozat szobor megmintázásához⁹, amelyek már jó ideje teljesen készen vannak a gondolatomban *minden részlettel*. Ez nálam mindig így van. Olyan ez, mint a szülés: eljött az idő és egy kész gyerek jön a világra.

A nyár erre nagyon alkalmas. Először meleg van, másodszor az emberek elmennek Párisból és bizonyosan senki nem jön, és én sem mehetek senkihez. És őszre, illetve télre ott állanak a kész szobrok. De idáig is nagyon sokat rajzoltam, reggeltől-estig, mint ahogy én azt szoktam.

...
 Az emlékeimből kimaradt egy fontos dolog. Igaz, hogy csak a magyarországi eseményeiről van szó. De nagyon fontos szerepe volt a püpos, de hihetetlenül derék, jó Szalay János újságírónak. Ha ő nem létezik, nem kaptam volna meg a Ferenc József-ösztöndíjat, amely egyik legfontosabb tényezője az én kifejlődési lehetőségeimnek.¹⁰ Ő és csak ő csikarta azt számomra. Ha érdekel, egy nap megírom, hogyan.

⁷ (1964. I. 10.) A „Szédület” és a „Csók” című szobrairól nyilatkozott így: „Levelemben bővebben elemzi e két művét. A róluk küldött amatőr-fotók sajnós reprodukálásra nem alkalmasak.

⁸ (1964. VI. 27.) Csáky Józseftől kapott feljegyzés szerint művei vannak többek között: a párizsi Állami Modern Múzeumban (kő- és márványból való nőábrázolások, melyek 1913—1937 között készültek); továbbá a Norfolk Múzeumban (*Ülő nő*, kő, 1927); valamint a Rotterdami Múzeumban (*Anyá és gyermeke*, kő, 1927). A harmincas években a *Leányka mellképe* és az *Álló leányalak* c. bronz-szobrai, valamint a *Kompozíció* c. gipsz domborműve és *A művész lánya*, *René* c. fehérmárvány szobra budapesti közgyűjteményekbe kerültek, melyeket újabban szerzett alkotásaival ma a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. A magántulajdonban levő szobrai közül a legtöbb Franciaországban (*Gyermekfej*, márvány, 1922; *Párduc*, mészkő, 1927; *Álom*, kő 1931) és Hollandiában (*Anyá gyermekeivel* kő, 1956; *Szemérem*, bronz, 1957; *Tavaszi*, bronz, 1959) található. 1928-ban készült két kőszobor a *Nő könyvvel*, a Rotschild-gyűjteménybe, a *Fürdő után* c. alkotása pedig annak idején Basch Lóránd tulajdonába került.

⁹ E levelemben is a *Műza-sorozatára* utal.

¹⁰ Csáky hálája érthető a tizes években Szegeden működő Szalay János újságíró iránt, mert azzal, hogy Szeged város évi ezer koronás Ferenc József-ösztöndíját 1910-ben neki ítélték oda, anyagiilag lehetővé vált számára, hogy két éven át (1910—12 között) Párizsban az Academia Blanche-on és az Academia La Paletté-n képezhesse magát. Szalay János több cikkében

Örök hálával tartozok neki. Ha lehettem valami, őneki ebben nagy a része. Bizonyosan régen meghalt. Kár!

...
Ha szükséged lenne adatokról rólam, munkásságomról, művészi gondolataimról stb. csak írd meg. Amennyire lehet közlöm veled.

11.

1964. VIII. 19.

...
Azt írod szükséged lenne a párizsi életem és a pályaalakulásom történetére. Dehát ez az én *egész életem története!* Ez az, amit egy nap megírok *több száz oldalon!* Nem tudom, hogy lehetne ezt lerövidíteni.¹¹ Te bizonyosan valamire gondolsz, ha ezt kéred, de ezt én nem írtam meg.

Tudod, hogy én nagy örömmel írok meg mindent, amire esetleg szükséged volna, de szeretném *pontosan* tudni miről van szó. Szóval légy olyan jó és írd meg pontosan mit kívánsz. Ha tudom, leírom.

A nagy életrajzomat már jó ideje félbe szakítottam. Nem mondtam le róla, ne gondold, de más elfoglaltságaim, gondjaim stb. voltak és vannak. Egészséges és erős vagyok. Egy nap újra neki állok. De most nagyon leköt a szobrászat. Sokat dolgozok, több *kis* szobrot készítettem és folytatom. A többit majd később!

12.

1964. IX. 9.

...
Hogy az én munkásságomat és művészi pályámat, valamint a művészettörténeti adatokat velem kapcsolatban összegyűjthessed a Magyarországon kiadandó rólam szóló könyv számára, meghívlak hozzám, ide Párisba, ahol egész tartózkodásod alatt vendégem leszel.¹²

13.

1964. IX. 22.

...
Nekem, sajnos egy idő óta az egészségem nem a legjobb. Nem vagyok kimondottan beteg, de kínlódom.¹³ Várom az Amiens-i orvos barátom idejövetelét és ő, aki ismer, meg fog vizsgálni.

méltatta a fiatal Csáky tehetségét, mint pl. a „Joachim és Csáky” c. írásában (Délmagyarország, 1911. febr. 23.). A tizes évek szegedi sajtójában Csákyval foglalkozó alábbi írások közül is néhány beszámoló bizonyára Szalaytól származik: „Szegedi művészek idegenben” (Délm. 1911. aug. 19.); „Szegedi szobrász párizsi sikerei” (Délm. 1912. okt. 6.); „Szegedi művészek sikere külföldön” (Délm. 1913. ápr. 20.); „Művész-sors” (Szeged és Vidéke 1913. dec. 11.); „Szegedi szobrászok Párizsban” (Délmagyarország 1914. márc. 27.); „Szegedi szobrász sikere Párizsban” (Szeged és vidéke, 1914. ápr. 4.).

¹¹ (1964. VIII. 19.) A már szobakerült „Csáky József pályakezdése” (Önéletrajzi részlet) c. Tiszatájban megjelent cikk folytatásaként szeretnénk volna a mester párizsi munkásságáról is röviden beszámolni. Ezért kértük ezt a vázlatos önéletrajzi összefoglalást.

¹² (1964. IX. 9.) Csáky József részünkre küldött meghívó-levele Párizsba.

¹³ (1964. IX. 22.) Csáky büszkén mondotta, hogy „egész életemben nem voltam beteg”. Ezért érthető, hogy a legkisebb átmeneti egészségi rendellenesség is nagyon idegesítette, mert munkájában megzavarta.

Nem fekszem (távolról sem), járkálok ki, de nem megy a dolog. Nagyon zavar a munkámban. Azt hiszem egyedül valami bél, emésztési hiba van. Ez gyöngít le. De az orvos barátom rendbe fog hozni.

...
Decemberben lesz Amsterdamban egy komoly szobor-kiállítás. Több ország lehető legjobb szobrásza fog megjelenni (Angliából Moore). Én is ott leszek 3 szoborral.¹⁴ Már elmentek. Talán én is átutazok Amsterdam-ba ez alkalommal. Ott jó barátaim vannak, akiknél megszállok.¹⁵

14.

1964. X. 13.

...
Először is megnyugtatlak ami az én egészségi állapotomat illeti. Minden rendbe jött és most már semmi bajom.

...
A gyengélkedésem miatt a munka kissé megszűnt. De nemsokára neki állok. A baj az, hogy megjöttek a hideg idők és én attól szenvedek. Hirtelen jött, nagy tartós meleg után.¹⁶

15.

1964. X. 30.

...
Leveled már itt van, nem késett el. Sőt azt hiszem e választ megkapod idejében. Rendszerben van. Sőt jobb is, hogy hamarabb jössz. Az e hó 27-én írt levelemből tudod, hogy miért jobb.

Kint leszek a pályaudvaron megérkezésedkor.¹⁷
Tégy valami *fehért* a gomblyukadba, hogy megismerjelek.

16.

1964. XII. 9.

...
Végre hozzájutok, hogy írjak neked.

Nagyon örültem levellednek, mert tudom, hogy minden rendszerben történt és szerencsésen hazaérteztél.

¹⁴ A szóban forgó amsterdami nemzetközi szobrászati kiállításra nem közvetlen Csáky küldött szobrokat, mert az ő műtermében csak gipsz-figurák voltak. Minden bizonnyal a Párizsi Modern Művészeti Múzeum -az ott őrzött régebbi Csáky-szobrokkal- képviseltette a mestert.

¹⁵ Csáky József európai ismeretség-körére vall, hogy Amsterdamban csakúgy vannak jóbarátai, mint Athénben, ahol a következő év (1965) tavaszán rendezett görög nemzetközi kiállításon szintén szerepel.

¹⁶ (1964. X. 13.) Csáky majdnem minden levelében szót ejt az időjárásról. Mondja is egyhelyütt, hogy „...mint az öregasszonyok, én is az időjárással kezdem”. Ez azonban nála korántsem volt üres konvencionális. Mindig is komoly aggodalommal tekintett a tél közeledte felé. Ugyanis a hosszú, hideg hónapokban műterme használhatatlanná vált, mert nem tudta fűteni. Nem volt rá módja, hogy a fűtés költségeit fedezze. Sőt még lakásának helyiségeit sem tudta teljesen felfűteni. Ezért késő ősztől — kora tavaszig szobájába húzódva hol rajzolt, hol kis szobrokat készített, illetve a lassan haladó memoárját írta.

¹⁷ (1964. X. 30.) Csáky nál a francia fővárosban 1964 novemberében tettünk látogatást. Erről részletesen a „Látogatás Csáky Józsefnél Párizsban” (Művészet, 1968. márc. 3. sz.) c. cikkünkben számoltunk be.

Nem írhatok sokat most, mert még mindig Amiens-ben vagyok.¹⁸ Itt úgyszólván egy percem sem szabad. Mindig valakivel vagyok és főleg az asszony ragaszkodik a jelenlétemhez és pillanatra sem engedí, hogy ne legyek vele.

...
Sokat járunk ki, az asszony és én a városba vásárolni, szaladgálni és ami a fő, a gyönyörű katedrális újra és újra megnézni.

De a jövő héten, kedden, 15-én, Párizsban leszek, ahol az elhanyagolt ügyeim már várnak. Szóval, amikor e sorokat olvasod, én Párizsban leszek.

...

17.

1964. XII. 18

...
Itthon vagyok Párizsban.

Tegnap előtt az itteni Rádió magyar osztálya megintervjuolt.¹⁹ Karácsonyi napokban adják le Magyarországon. Ha lehet hallgasd meg.

...

18.

1964. XII. 30.

...
Mekaptad a rövid életrajzom második részét?²⁰ 18-án küldtem légipostával.

...

19.

1965. I. 2.

...
Az intervju a rádióban 28-án lett leadva. Hallottad?

...
Örülök, hogy rövid életrajzom kielégítő. Kíváncsi vagyok, hogy mit fogsz vele csinálni. Gondolod, hogy érdekel.²¹

...
Itt léted alatt megígérted, hogy elküldöd újra a „Tiszatáj” azon 3 folytatólagos számát, amelyekben megjelent az életrajzom, egészen Párizsba érkezésemig. Nagy szükségem lenne erre is, nagyon leköteleznél.

...
Itt semmi újság. Végre lezajlanak a hülye ünnepek. Utálok azokat. Kollektív kergülés és minden megáll 3 hétig. Üsse meg a guta!

A jövő héten minden rendes mederben fog folyni.

...
¹⁸ (1964. XII. 9.) Az idős mestert főleg a téli hónapokban egy Amiensben élő régi francia orvosbarátja szokta meghívni, akinek családi körében Csáky néhány hetet mindig kellemesen eltöltött. Figyelmességüket egy-egy rajzának vagy kisplasztikájának odaajándékozásával honorálta.

¹⁹ (1964. XII. 18.) A Magyar Rádió Csákyval szembeni figyelmességét tükrözi, hogy a Párizsban élő neves művésztől az év végén (1964. és 65-ben) interjút kért, ami nagyon jól esett neki. [E szó esetében is, mint máskor, tiszteletben tartjuk az idegenben élt mester magyar helyesírását.]

²⁰ (1964. XII. 30.) Csáky rövid önéletrajzának második részéről van szó, mely a mester párizsi életének, munkásságának summázott összefoglalását adja.

²¹ (1965. I. 2.) A szóban forgó Csáky-önéletrajzot, a Művészet 1968. márc. 3. sz.-ban megjelent — már említett — cikkünkben adtuk közre.

1965. I. 17.

...
Attól tartok, hogy levelem igen rövid lesz. Ugyanis igen hideg van. Egy hét óta Párizs 20 cm hó alatt van és a hideg: -10° .

...
Nálam a dolog annál komolyabb, hogy ha fűthetem a konyhát, az ebédlőt és a lányom szobáját, az enyémet lehetetlen. Így aztán a hidegben írok neked. Az ablakon nem látok ki, mert tele van (nagyon szép, de nem jó) jégvirággal.

...
Itt semmi különös újság nincs. Nagyon ritkán látok valakit. Menni nem megyek sehova, mert a járdák rettenetesen.²²

...
Gondolod, hogy munkáról szó sem lehet. Pár napja egy órát töltöttem a műtermemben és mindjárt le is feküdtem, mert rosszul éreztem magamat. De két aszpirin rendbe hozott és másnap reggel már talpon voltam.

Talán írtam, hogy a lányom két hete elvesztette az állását, és most itthon van kereset nélkül. Ez a mi újévi ajándékunk.

Remélem nem fognak bennünket nagyon megvártni a rólam szóló cikked közlésével. Nagyon kíváncsi vagyok rá és előre is örülök neki.

Most pedig zárom levelem. Nagyon hideg van.

21.

1965. I. 22.

...
Az amsterdami kiállítás jó *erkölcsi* sikerrel járt. Anyagíróról most nem volt szó. Várom a kereskedőt Párisba.

22.

1965. III. 25.

...
Ami engem illet, tudod bizonyosan Gizitől,²³ hogy végül a hideg legyőzött. De Amiensben az orvos barátomnál, a jó ápolás és kezelés talpra állított.

...
A tavasz is úgy látszik szeretne megjönni, de mivel folyton zuhog az eső és hűsíti a levegőt, nagyon nehéz szegénynek beköszönni, pedig a naptár már közel egy hete bejelentette.

²² (1965. I. 17.), Csáky József Párizs szélső kerületében, a Porte de Clignacourt-nál, a montmartei munkás-bérlőházak egyikében, a 2, rue Frédérick Schneider-ben lakott több mint negyven éven át csöndes magányban lányával együtt, aki fogorvosi asszisztensként dolgozott és apját ellátta. Nehéz megélhetésüket csak súlyosabbá tette, hogy lánya elvesztette állását s ezentúl egyedül az idős mester bizonytalan kis jövedelmére támaszkodhattak.

²³ (1965. III. 25.), Csákyknak e levelében találkozunk először „Gizi” nevével. Ezt követő leveleiben éveken át sűrűn és nagy szeretettel érdeklődik Gizi — azaz özv. Kristó Béláné — felől, aki a mesternek Szegeden élő unokahuga volt. Természetesen vele is váltott leveleket, de ezek a magányosan élő Gizi idegbetegsége miatt nem váltak rendszeressé, illetve Csáky számára kielégítővé. Gizi-vel kapcsolatos információkért ezért fordult gyakran hozzánk.

Várok ugyanis rá, hogy újra munkába álljak, erélyesen neki álljak az emlékirataim megírásának.

A napokban volt nálam egy angol (londoni) folyóirat direktora, aki rögtön vállalkozott, hogy kiadja angolul.²⁴ Tehát egy pár nyelvre már be van biztosítva, mert remélem, hogy a magyar kiadással nem lesznek megoldhatatlan nehézségek. Bár ebben éppen nem vagyok bizonyos, ha meggondolom, hogy az annyiszor beígért rólam szóló könyv kiadása végleg elhalálozott.

...
Az angol ezen kívül szeretne megszervezni egy kiállítást a szobraimból Londonban. Ez se kutya, ha sikerül.

Azonkívül lesz Athénben egy nagy, fontos szobráskiállítás. Kérésükre megadtam a beleegyezésemet elvben. Most aztán várom a hivatalos meghívást, amelyet Athén küld,²⁵ és ha eljön, kijönnek hozzám kiválasztani a két küldendő szobrot. Nagyobb méretű szobrokra van szükségük. Én ajánlom a Csók-ot.

Mivel nekem Athénben nagyon jó barátaim vannak, azok csinálni fognak egy kis propagandát.

Szóval ezek a jelen tervei. Majd meglátjuk mennek-e?

...

23.

1965. V. 7.

...
Mint az öregasszonyok, én is az idővel kezdem. Bizony elbánt velünk ez évben és sajnos koránt sincs befejezve. Hűvös van, (hogy ne mondjam: hideg), az eső meg folyton esik már hónapok óta. Tegnap a Meteorológiai Intézet beígért nekünk kedvesen egy kis éjjeli fagyot. Hiába! Májusban vagyunk és kevés idő múlva a nap kezd rövidülni. A szívem fáj bele.

Gondolod, hogy ilyen körülmények között a műtermem nem barátságos. De azért símogatok egy kis gipsz kompozíciót, már csak azért, hogy készen legyen.

Nem mintha félnék az eladástól! Erről szó sincs. A műkereskedés ügylátszik bedöglött. Valahogy olyan helyzet állt be, mint a 39-es háború előtt. Hogy Madách-ot idézzem: „minden megáll és megmarad a semleges salak” (vagyis az atombomba).

E pesszimista sorok után egy-két vígabb hang. A francia állam vett tőlem 2 szobrot elég jó áron.²⁶ Szóval hamarosan éhenhalásról nincs szó.

A második jó hír: a görög állam egy nagyszabású szobrászati viláckiállítást rendez. Több ország legjobb szobrászaitól állítanak ki. Két szobor fejenként. Tőlem egy nagy gipsz (a szénládán volt), két női fekvő akt nézi az eget. Talán emlékszel. A második szobromat a Musée d'art Moderne kölcsönzi: egy bronz szobor 1913-ból.

A lukszos katalógusban egy (vagy két) szobrom és becses ábrázatom lesz közölve, rövid életrajzommal. Mivel Athénben vannak jó barátaim, megkérem őket, hogy küldjenek neked egyet direkt Szegedre.

...

²⁴ A Csákyról szóló angol könyv kiadásából éppúgy nem lett semmi, mint a mester londoni kiállításából. Ez és az utóbbi évek során felmerült hasonló felelőtlen ígéretek Csákyt érthetően csalódottá, bizalmatlanná tették.

²⁵ Az 1965-ben rendezett athéni szobrászati viláckiállításon ő is résztvesz. Erről a következő leveleiben is említést tesz.

²⁶ (1965. V. 7.), Az itt szóba hozott francia állami vásárlás Csáky életében valószínűleg az utolsó volt, mert további leveleiben ilyesmiről nem ír.

Köszönöm az újságcikket és a megemlékezést rólam. Jól esik mindig. Amit a térszobrokról írsz, nagyon igaz. Legtöbbször a járó-kelőkben semmi művészi érzést nem keltenek. Nagyon soknak pedig neveltségek. Ez nem mindig a művészek hibája. Bár sokszor.

A régi egyiptomi és ógörög még bizonyosan mindig „meghatva” tekintett a felállított szobrokra. Pedig azok is „társadalmi szellemet” jelentettek. A kor társadalmi szellemét! De azon túl volt bennük más is: Művészet!

...

24.

1965. VI. 17.

...

Bár nem rajtam van a sor, megszakítom a csendet.
Van egy kis üres időm. Valaki bejelentette magát a mai napra és őt várom. Már nem igen remélem, de nem lehet tudni.

Ugyanis régen beígért szobor-vételről van szó, és már régóta tudom — sajnos, — hogy az emberek könnyen felejtnek. No, meg valami „közbejön”.

Szóval várok reggel óta. Most van 15 óra 11 perc. Még történhet „csoda”. Óra ugyanis nem volt kitűzve.

Várás közben írogatok hát.

...

Különben semmi újság. Gizi mondta, hogy kész az 5-ik Múzsza: Thália? Igen hamarosan neki állok a 6-iknak. Azt hiszem Erato lesz. Ősz végére készen kell, hogy legyen a 9. is.²⁷

...

A nyáron nem megyek sehova. Mi vagyok én, hogy „nyaraljak?”

...

Itt maradok a Múzsák árnyékában.

...

Egyedül leszek Párizsban, mert mindenki elmegy két-három hónapra. Urak és munkások. Marad egy-két művész.

...

25.

1965. VII. 12.

...

Elhatározott szándékom abba hagyni egy időre a szobrászatot. Minden időmet az emlékirataimnak fogom szentelni. Beláttam ugyanis, hogy ha nem így teszek, az emlékirataim nem fognak megíródni soha. Csak ezzel az energikus elhatározással és kivittel tudok zöldágra vergődni. Hiszen már évek óta húzódik a dolog.

...

Én egész nyáron itt maradok Párizsban. Hova is mehetnék? nincs már senkim vidéken. És egyedül egy szállóban, sok pénzt elkölteni (ami nincs!), hogy valahol unatkozzak? Nincs értelme. Maradok hát — tisztelettel és szeretettel — Párizsban.²⁸ Utóvégre a munka is nagy „Kaland”.

...

²⁷ (1965. VI. 17.), *Múzsza-sorozatával* Csáky már 1965. augusztus végére készen lett. Az általa küldött amatőr-fotók reprodukálásra sajnos nem alkalmasak

²⁸ (1965. VII. 12.), „Nyári-leveleiben” Csáky egy-egy megjegyzés erejéig mindig utal arra, hogy ebben az időszakban kiürül Párizs, az emberek nyaralni mennek. Környezetváltózásra, üdülésre

1965. IX. 1.

...
Amikor a leveled megérkezett éppen a 9-ik, vagyis az utolsó Múzsát öntöttem gipszbe. Így aztán mind megvan. Egymás mellé állítottam őket a műtermemben és így érdekes látni, hogy dacára annak, hogy mind a kilenc egy szellemben van csinálva, mégis teljesen különbözők. Messziről sem hasonlít egyik a másikra és mégis mind egyik ugyanaz.²⁹

Sajnos a lefényképezésük hallatlan összegbe kerülne. Így aztán szó sem lehet róla. Különben is csak a bronzot érdemes lefényképezni és nem a gipszet. Hát ezért várni fognak. Talán egész életemben.

Nem baj, készen vannak.

Mostan kaptam egy levelet, amely meglepett Egy new-yorki műgyűjtő érdeklődik a munkáim iránt, mert sokat olvasott rólam. (Nem tudom hol??)

De sajnos, mint rendszeren mindenkit, a régi szobraim érdeklik. Azokból pedig már régóta nincs.

Írtam neki az újabb szobraimról. A válaszában (rögtön válaszolt!) kér ezekről fényképeket. Majd küldök neki. Jó volna, ha sikerülne nyélbe ütni valamit vele, mert először a pénz, másodszer — és talán ez fontosabb — megvetném kissé a lábamat Amerikában.

Ha valami sikerül, megírom.

...

1965. IX. 29.

...
Magamról annyit, hogy mintáztam egy kis reliefet, amelyet egy nagyon kemény kőbe faragok. Egy másik relief-idea is megszületett bennem, amely új lesz felfogásban.

Az amerikai műgyűjtővel folytatjuk a levelezést.

Küldtem fényképeket árakkal. Válaszában kér újabb adatokat. Azt hiszem lesz a dologból valami. Ami szintén fontos, a fényképeket mutogatja más műgyűjtőknek.

Egy másik amerikai jött el hozzám, mert itt tartózkodik sűrűn. Állandó lakása van itt. Érdeklík a szobraim és beszél egy amerikai kiállításról.³⁰ Ez nem vevő, de egy műértő, aki — úgy vettem ki a beszédéből —, itt Párizsban keres művészeket, akik Amerikát érdekelnék. Vissza fog jönni hozzám.

Egy fiatal párizsi műkereskedő is eljött hozzám. Vett két rajzot és beszél egy rajzkiállításról az ő galériájában.

Szóval a szezon elég jól kezdődik.

...

bár neki is nagy szüksége lenne, de szegénysége miatt az idős mester ezt nem engedhette meg magának. Ezért is hatnak kissé fájdalmasnak, lemondónak e sorai. Vigasztalást, amint ez lenni szokott most is a munkában talált.

²⁹ (1965. IX. 1.), Kétségtelen, hogy Csáky utolsó évtizedének legnagyobb teljesítménye a mostanra elkészült kilenc alakos *Múzsá-sorozat*a lett. Végső föllobbanása volt ez alkotóerejének. Egészségi állapota ugyanis az elkövetkezendő években annyira megromlik, hogy egy-egy kisebb szobrocskánál és reliefnél, illetve rajzok készítésénél többre már nem volt képes.

³⁰ (1965. IX. 29.), Úgy tűnik, hogy Csákyknak főleg régi szobrai iránt 1965 őszén szokatlanul megnövekedett az érdeklődés, amely -soraiból érezhetően- örömmel, bizakodással töltötte el az idős mestert. Mindez azonban inkább a lehetőségek délibábos játéka, melyből későbbiek során alig valószínűleg meg valami.

Te küldtél nekem egy könyvet Szegedről, amelyben olvastam egy Nyilasy Sándor festőről, aki tápéi műveket festett.³¹ Én jól ismertem őt, amikor itt volt (már nagyon régen) Párizsban, és nagyon szimpatikus volt. Él még ő? Te bizonyosan tudod, mert szegedi. Ha még élne, szeretnék újra összeköttetésbe lépni vele. De nem igen hiszem, hogy még él. Jóval idősebb volt nálam.

28.

3. X. 65.

...
Úgy látszik, hogy minden megy rendjén, legalább is e napig. Mert te nem is tudod, mi mindenről van szó, ami engemet, vagyis munkámat illeti. Mindennek Hidasiék állnak az élén.³² A hazamenetelemen kívül szó lenne több rendbeli szobor-eladásról is. Könyvkiadásról is mellesleg stb. stb.

Persze vannak még nehézségek is, talán megoldhatatlanok is.

29.

65. X. 24.

...
Itt, Párizsban úgy néz ki, hogy fellendül az érdeklődés irántam. Szó van egy lukszus kiadású könyvről, egy nagy költő költeményeivel és tőlem öt rézkarccal. A könyv csak 100 példányban lenne húzva, de egy könyv ára... 100 000 frank. Nem kis dolog.

Novemberben lesz egy fontos árverés. Szobrok Rodin, Bourdelle, én és még más.³³ Láttam az anyagot. Régi, sőt nagyon régi szobraim. A 6. sz. Árverési-palotában lesz az aukció. Ott leszek.

30.

65. XI. 7.

...
Én jól vagyok. Most adtam el két szobrot Amerikának. Egy műgyűjtőnek és ennek talán eredménye lehet Amerikában. A bronzot most öntik. Egy délafrikai is eljött hozzám. Műgyűjtő szintén. De régi szobrot vagy rajtot akart, 1914 előtti. Ilyesmi már régen nincs nekem. Így hát csak egy rajtot vett, de tudja, hogy létezek és beszél.

Dolgozom. Most fejeztem be egy kicsike reliefet, egy nagyon kemény kőben, amelyet azért is nehéz volt faragni, mert pattan, mint az üveg. Az utolsó pillanatig félő volt, hogy pattan és el kell dobni. De sikerült. Készen van. Most már csak egy vevőhöz kellene neki „pattanni”!

³¹ Nyilasy Sándor (1873—1934) szegedi festőművészről van szó, aki a Szeged melletti Tápé hagyományőrző parasztságának életét ábrázolta.

³² (1965. X. 3.), Csáky érezhető örömmel és izgalommal tesz említést Magyarországra való hivatalos meghívásának lehetőségéről és egy róla szóló kiadvány megjelentetési tervéről, melyet Hidasi János, a párizsi magyar nagykövetség akkori munkatársa és felesége, Szabó Gabriella patronált. Egyébként is szeretettel karolták fel az idős művészt.

³³ (1965. X. 24.), Csáky József művészettörténeti rangját nemcsak a párizsi és más külföldi múzeumokban őrzött alkotásai fémjelzik, de az olyan jelentőségteljes művészeti-árverések is, melyeken a nagy modern szobrászok alkotásai között az ő művei is szerepelnek.

Most komponálok egy másik kicsi reliefet, de ez márvány lesz, baj nem történhet. Ez a két kis dolog egy új felfogást jelent szobrászatomban. Az ember fejlődik haláláig.³⁴

31.

9. XI. 65.

Engem, úgy látszik, ha hazamegyek dolgozni, Hódmezővásárhelyen telepítenének le.³⁵ Az nagyon közel van Szegedhez és akkor láthatjuk egymást amikor akarjuk.

Ami pedig az én — „Művészetben” megjelent — „felfedezésemet” illeti, az nekem semmiféle „bosszúságot” nem okozott.³⁶ Igazán nem fontos. Aki tudott rólam, átsiklik rajta. Aki nem, annak pedig igazán mindegy. Most megismert, ez elég! És még élek is!

Itt is foglalkoznak lassanként velem újra. Itt van az ideje. Nagyon elhanyagoltak az „absztrakt” hülyeségek miatt. A kereskedelem csak ezekkel foglalkozott. Mert a nyugati országokban már nincs „művészet”, csak kereskedelem, nincs műtárgy, csak „árucikk”. A „piac” már nem Párizsban van, hanem New—York-ban.³⁷ Ott parancsolnak, hogy mi legyen itt. Mert Amerikának művészete nem volt soha.

Most pedig írok és írok, minden nap. A memoáromat írom. Nagyon sokáig fog tartani mire készen lesz, de végre megsz. Nem csinálok mást.

32.

65. XI. 19.

Nagyon örülök a rólam tartott előadásodnak. Csak azt sajnálom, hogy nem írsz egy pár részletet. Tudod, az ember kíváncsi, főleg ha saját magáról van szó.

Gondoltam, hogy Nyilasy meghalt. Idősebb volt jóval, mint én. Szeretnék (ha lehetne) egy-két reprodukciót a képeiről. Mint embert szerettem, de piktúrájáról csak híreket hallottam, de nem láttam soha semmit.

A görögországi kiállítás elvben e hó 8-án zárult be. Többet nem tudok. Azt hiszem hamarosan értesítenek, hogy a szobrok visszajöttek. Egy görög ígérte, hogy meglátogat, de eddig még nem láttam.³⁸

Az amerikai műgyűjtő megrendelt két bronzszobrot. A bronzöntő most készíti!

³⁴ (1965. XI. 7.) E leveléből sugárik, hogy a munkája iránti érdeklődés — de a megélhetés kényszere is — újabb és újabb alkotások létrehozására ösztönzik Csákyt. Az, hogy ereje már csak kisméretű plasztikák megvalósítására elég, idős korával (és a komolyabb megbízások hiányával) magyarázható. Mindemellett igen figyelemre méltó, hogy 77 évesen is ujat nyújt a fejlődés megálíthatatlanságában.

³⁵ (1965. XI. 9.) Ekkoriban merült fel a hazai hivatalos helyeken Csáky meghívása a kecskeméti vagy hódmezővásárhelyi művésztelepen töltendő néhány hónapra.

³⁶ A művész téves halálhírét megcáfoló cikkről van szó.

³⁷ Csáky — amint e leveleiből is kitűnik — lesújtó véleménnyel van az „árucikké” vált absztrakt művészetről, melynek divatja az ő háttérbeszorítását is előidézte.

³⁸ (1965. XI. 19.) Amint ez lenni szokott Csáky napjai kisebb-nagyobb remények és csalódások között telnek. Csáky szobrai jutottak el az athéni kiállításra, és vár egy görög műkritikust, reménykedik az amerikai műgyűjtő újabb szoborvásárlásában. Ezalatt szorgalmasan dolgozgat egy-egy kisebb plasztikai munkán.

Valószínű, hogy másik két szobrot is fog az illető vásárolni. Azt hiszem így lesz. De először a két bronznak oda kell érkezni New-York-ba, hogy lássa.

...
Én dolgozgatok. A kis kőrelief után, egy ugyancsak kicsike reliefet mintáztam. Most öntöm gipszbe. A márványlap már itt van és abba faragom.

33.

2. XII. 65.

...
Magamról nem sokat írhatok. Egy hét óta gyengélkedem. Kissé megfáztam. A dolog nem „súlyos”, de igen kellemetlen. A nap egy részét az ágyamra heveredve töltöm. (De nem az ágyban!!). A hőmérsékletem rendes.

De a munka megállt. A kis márvány-lapot már elkészítettem a megmunkálásra és az most vár. De nem ő türelmetlenkedik!

Az athéni kiállítás már nov. 8-án bezárult és a szállító már értesített, hogy hamarosan elhozza a szobrot. Két hét múlva már készen lesz a két bronz az amerikai műgyűjtőnek.

Egyelőre más mesterségbeli hír nincs. A vevők nem tolonganak. Csak egy kis-bronzról lenne szó, de nem mindjárt.

...
Ezelőtt ismét intervjout vett tőlem a magyar rádió. Nem hallottad véletlenül.

...
Magyarországon rajtad kívül mindenki elfelejtett. Egy hang se! Itt se látok egy magyart sem, már régóta. Meghaltam volna halálom előtt? Ez előfordult másokkal is. Mint, (hogy szerény legyek!) Rembrandt-tal és Mozart-tal.³⁹

34.

1965. XII. 15.

...
Leveledet, valamint a benne levő újságcikkedet megkaptam.

Nagyon köszönöm mindazt a sok jót, amit írsz rólam. A jó szegediek valami csodabogárnak fognak tekinteni, engem, a szerényen működő szobrászt.

...
A szobraim visszajöttek Athénből. Az amerikai műgyűjtő által vásárolt két szobrom bronzba öntése nemsokára befejeződik és indulni fognak New—York-ba. Azt hiszem megérkezésük után jön egy újabb vásárlás, legalább is be lett ígérve, azon esetben, ha a két szobrom „tetszik”. Erről — talán szerénytelenül — meg vagyok győződve.

35.

66. II. 17.

...
Az egészségemmel volt bajom. Meghűltem. Köhögős, olyan mell-szaggató; persze nátha és szédülés. A járkálás bizonytalan volt, már ami az egyensúlyt illeti. Ez azonban egy banális eset lett volna, ha csak ez lett volna. De hozzá csatolódott

³⁹ (1965. XII. 2.), Részben a tél beállta és az ezzel járó fűtési gondok, a mozgási korlátozottság, a kellemetlen meghűlés, a műtermi munka hiánya, a várt látogatók elmaradása stb. — mind hozzájárultak az idős mester rossz közérzetéhez, mely szerint Magyarországon őt mindenki elfelejtette. Ezt enyhíti kissé, hogy a párizsi magyar rádió karácsony előtt interjút kért tőle.

valami emésztési zavar, elég kellemetlen. A szívem mintha lassabban dolgozott volna, és ez éjjel-nappal.

Most már a végén vagyok mindennek. Még egy kis köhögés, de nem számottevő, és ami az emésztési zavarokat illeti, az is javult. Vigyáznom kell azonban az étkezésemre. Eléggé legyengített mindez. Teljes talpra állást nem remélek tavasz előtt.

A nagy hidegek elmúltak (remélem véglegesen, de lehet-e tudni?). De jött helyébe esős, nyirkos, ködös idő, ami talán még rosszabb. De csak az vigasztal, hogy már február 17-e van és jön a március, amikor ugyanis lehet kezdeni... remélni. És a reménység éltet.

Persze szó sem lehet arról, hogy a műteremben dolgozzak. Ennek még a gondolata is kész betegség. Így aztán fenn vagyok a szobámban és rajzolgotok. Ez se naplopás.

A vevők nem tolonganak az ajtóm előtt. Persze ezt annak tudják be, hogy konok vagyok és nem akarok „absztrakt”-szobrokat csinálni, amelyeket elkapkodnának a kereskedők és vevők. Dehát én már ilyen vagyok.

Úgy látszik, az utóbbi időben, mintha az „absztrakt” kezdene letűnni. Ugyanis a kereskedők (mert a „művészet” tőlük függ) kezdenek nagyon is akadémikus képkiállításokat rendezni. Egyik végtelből a másikba esnek, de ha így tart, az absztraktnak vége. Ha egyszer valami összeomlik, azt többé nem lehet felemelni, mert az *árak* omlanak le. Nincs már művészet, csak „Börze”.⁴⁰ Majd meglátjuk.

A két bronzom már két hete ment el Amerika felé. Nem sokára remélni fogom, hogy értesítenek a megérkezésről is, ami nem megvetendő, a pénz is megjön. És ami még jobb (és be volt ígérve!), újabb vételről is lesz szó.

Szóval „várandós” állapotban vagyok.

...

36.

66. III. 22.

...

Az egészségem teljesen rendbe jött. A régi jó erőmben érzem magamat. És, ha az idő kedvezőbb lenne, még jobb volna.

Ugyanis az enyhe idő után újra beállott a hideg. Nem fagy, de nagyon közel van hozzá. Így aztán le kell még mondanom a műteremről. De, hogy az időt ne vesztésem, rajzolok. Erre is szükség volt már, mert egy jó ideig elhanyagoltam.

Ez valahogy mindig így volt nálam. A mintázási vagy faragási időszakokban nem is gondolhatok rajzolásra. Mert én nem csücsülök le egy kis időre, hogy rajzoljak is egy kicsit. Ez túl komoly dolog akkor, főleg most, amikor új felfogás állt be, legalább is, ami a rajzot illeti. Ami volt, az már nincs. És ami lesz, az lassan jön. Rajzot, rajz után készítek, és még mindig nem az, amit szeretnék, bár már az első is más, mint a régiek. Szóval egészen új szellemben kezdek rajzolni.⁴¹ Majd meglátom mi jó ki belőle. Talán nem is lesz rossz.

⁴⁰ (1966. II. 17.), E levelében — ismét elutasító állást foglal kereskedelem által irányított absztrakt művészettel szemben. A műkereskedelmi divat Csákyt szegénységre és elhallgattatásra ítélte de a művész éles szemmel észreveszi az „absztrakt” árainak hanyatlását.

⁴¹ (1966. III. 22.) A rajzolás szükségességét plasztikai munkásságán belül Csáky rendkívül fontos és komoly dolognak tartotta. Ezért is készített oly sok rajzot, melyeknek rendszeres létrehozási időszaka a hosszú téli hónapok voltak, amikor a hideg miatt műterméből a lakásába vonult. Figyelemre méltó, hogy stílusának megújulását — mely Csáky művészetét egész életében jellemezte — a mester még 78 éves korában is érzi, észleli.

Itt azonban meg kell jegyezni valamit, nehogy tévútra vezesselek. Én nem előre megfontolt szándékkal iparkodok új szellemben rajzolni. Az ilyen erőszakoskodás nagyon rossz és tévútra vezet. Az igazság az, hogy már a kezdetnél jelentkezik az új felfogás és utána azt iparkodom teljesíteni. Szóval nem „akarva”, hanem természetesen, minden előzetes megfontolás nélkül születik valami újabb. De, majd egy nap meglátod.

...

37.

66. IV. 29.

...

Itt Párizsban egy nagy esemény történt, amelyből Magyarország nagyon, de nagyon nagy erkölcsi hasznot fog húzni. 25-én nyílt meg a Petit Palais-ban (emlékszel rá!) egy nagy kiállítás: Magyar művészet a X-ik századtól a XX-ikig.⁴² Tíz század magyar művészet! Az anyag gyönyörű. Az emberek végtelenül meg vannak lepve.

38.

66. V. 26.

...

Semmi újság. A tavasz nem akar Párizsba jönni. Hűvös van és folyton esik. Sokat rajzolok. Jött az amerikaitól egy új rendelés. Most öntik bronzba.

39.

66. VI. 4.

...

Itt Párizsban megindult valami az érdekekben, ami ha úgy sikerül, mint ahogy akarják, akik velem foglalkoznak, újra felszínre csapnak engemet. A jövő héten vascsorázok az illetővel (aki már vásárolt tőlem), a párizsi (nemzeti) Iparművészeti Múzeum igazgatójával. Ez tulajdonképpen a Louvre.

...

Végre megjött a tavasz itt is. A műtermem vár. Sok rajzot csináltam.

...

Szó van arról is, hogy esetleg illusztrálok rézkarcokkal egy könyvet.⁴³ De még csak terv!

40.

66. VI. 11.

...

Az utóbbi időben sok jó dolog történt velem. Emberek, fontosak, akarnak foglalkozni velem,⁴⁴ és járnak hozzám. Sőt már vásárolt is egy.

⁴² (1966. IV. 29.), Csáky több levelében örömmel, büszkeséggel és hosszan írt a magyar kiállítás párizsi sikeréről. Értékelésében azonban csak a régi műveket dicsérte, a tárlat modern anyagáról az volt a véleménye, hogy a francia fővárosban az semmi újat nem jelentett.

⁴³ (1966. VI. 4.), Az idős mestert a tavasz, a meleg idő most is, mint mindig, amikor a műtermébe mehet dolgozni, bizakodással, reménnyel tölti el.

⁴⁴ (1966. VI. 11.), Csákyknak a szobrászkodáson kívüli örömét csak fokozzák azok a biztató jelenségek, hogy — amint mondani szokta — fontos emberek akarnak „foglalkozni” vele.

Két napja vacsoráztam (többekkel), a párizsi Iparművészeti Múzeum igazgatójával, akivel jó barát lettem rögtön. Azon éjjel, vacsora után, eljött a műtermembe. A Múzsák nagyon tetszettek neki.

Több fénykép után mutattam neki egyet, amely egy ruhaszekrényt ábrázol. Egy nagy műgyűjtő rendelte nálam. Nagyon művészi szekrény. Én terveztem és a közepére faragtam egy reliefet, japán lakk betétekkel. Belül a szekrény be van aranyozva. Amikor az igazgató meglátta a fényképeket, örömmel kiáltott fel, hogy ez a szekrény az Iparművészeti Múzeumban van, de nem tudták ki tervezte és faragta. Most aztán alá lesz írva.

Érdekes, hogy a múzeum egy nagy kiállításán szerepelt e szekrény. De, hogy ne legyen üres, rátettek egy szobrot. Az a szobor az én szobrom volt! Nem különös? Az igazgató vissza fog jönni és mások is.

41.

1966. VII. 4.

Ami a szegedi kamara-kiállításomat illeti,⁴⁵ gondolod, hogy az nekem nagy öröm lenne. Persze Pogánynak van igaza: Magyarországon kevés szobrom van. Messziről sem tenne ki egy fontos kiállítást. Mert meg kell gondolni a dolgot: az én életemben már csak erről a kiállításról lehetne szó Magyarországon. Ezért hát jó lenne, ha az egy kimerítően fontos kiállítás lenne.

Párizsban is nagyon lassan alakulnak ki a dolgok. Több terv van (de még csak terv!): kiállítás, egy könyv rólam lukszus kiadásban, a párizsi Iparművészeti Múzeum előszavával, és el akarnak hozni hozzám egy fontos műkereskedőt. Mindez szép ígéret, terv, de én csak akkor hiszek a dolgokban, amikor azok a megvalósulás folyamatában vannak. Én mindenről értesítelek.

Dolgozom. Sok rajz után csináltam egy új kis szobrot és dolgozom egy másikon.

42.

66. VII. 21.

Az itteni nagykövetség sajtófőnöke (aki jó barátom), elhozta hozzám a Magyar Újságírók Országos Társulatának főtitkárát, akinek nagyon tetszettek a szobraim. Főleg a Múzsák.

Ismét hazament rögtön beszél a kultúrkapcsolatok vezetőjével, hogy üsse nyélbe a Múzsák megvételét (nagyban!), és esetleg az én hazameneteletem meghívásra.⁴⁶

Itt Párizsban is úgy látszik újra forgalomba jön a nevem. De ez az átkozott (és mégis jó) vakáció mindent megállít jóidőre.

⁴⁵ (1966. VII. 4.), Szerettünk volna Csáky József Magyarországon lévő alkotásaiból Szegeden egy kamara-kiállítást rendezni, ez azonban műveinek kis száma miatt nem valósulhatott meg.

⁴⁶ (1966. VII. 21.), Csákyknak ebből és a következő leveléből kiténik, hogy a *Múzsák* című kisplasztikai-sorozatának felnagyítása, illetve megvásárlása Budapesten szóba került. Ugyasint az ő haza történő meghívása is felmerült.

Én itt maradok Párizsban és dolgozok. Most fejeztem be egy új kis szobrot, és a gipszöntés után rögtön nekilátok egy új szobornak nagyobb méretben és eléggé új felfogásban.⁴⁷

...

43.

66. VIII. 9.

Hidasi János, a párizsi sajtóiroda főnöke, aki behatóan foglalkozik az én ügyemmel, Magyarországra most megy haza vakációra.

...

Hidasi nagyban dolgozik otthon, hogy Budapest megvásárolja a Múzsáimat 2 méter nagyságban.

Azon kívül közbejár, hogy engemet újra meghívjanak Magyarországra. Ennek a megvalósulása már szerinte, jó úton van.

...

Én dolgozom. Csináltam két kis szobrot és egy harmadik, jóval nagyobb, gipszöntés előtt áll. Utána rögtön nekiállok egy új szobornak.

...

44.

66. IX. 16.

A meghívásom Magyarországra bizonyos.⁴⁸ Ez elvben el lett döntve. Az időpont: december vagy január. Persze jó hideg lesz, de mit csináljunk?

...

Ami pedig a Múzsákat illeti, kedvezően fogadták a tervet. De ezt még tüzetesen fogom megbeszélni Hidasival és főleg, ha Pesten leszek az ottani személyekkel

...

Ami itt most a munkámat illeti, dolgoztam egész nyáron. Mint mondtam, most öntöm gipszbe az utolsó szobromat. Azután pedig egy fejet fogok kőbe faragni megrendelésre. Nem portré, csak egy régi fejszobor.

Ezek után pedig azt hiszem minden időmet írásra fogom szentelni. Az életrajzomat be kell fejezmem, és ezen kívül írnivalóm van — fontos — a művészetről. Ez azt hiszem el fog tartani tavaszig.

Párizsban az idő elég szép. De hűvös van. Közel a tél sajnos. Már nem lesz többé meleg ez évben. Szomorúan írom ezt, mert nagyon félek a hidegtől.

...

45.

66. XII. 17.

...

Az utóbbi időben az egészség nem jó. Nem vagyok kimondottan beteg, de a szervezetem nem jól szuperál.⁴⁹ Ennek egyik oka a tél, amely sajnos még nem is kezdődött meg igazán. De, majd meglátjuk.

⁴⁷ Nem hagyható figyelmen kívül az a törekvése, hogy „nagyobb méretben és eléggé új felfogásban” igyekszik szobrait létrehozni.

⁴⁸ (1966. IX. 16.) Csáky József meghívásos hazalátogatása 1966 őszére konkretizálódott. Sajnos azonban ezt a kedvező lehetőséget a közben megbetegedő koros művész már nem tudta a maga számára hasznosítani.

⁴⁹ (1966. XII. 17.), Csáky itt szól ismét nem kielégítő egészségi állapotáról, melynek okát jellemzően, az általa annyira gyűlölt hideg télben látja.

A fő foglalkozásom a memoárom írása. Még mindig nem értem el, de messziről se, a 14-es háborút.⁵⁰ Pedig hát az én igazi művészetem a két világháború között pergett le.

Tegnap este volt egy nagy szobor árverés. Ezt ti Magyarországon nem ismeritek. Ezekon az árveréseken, ahol egész Párizs (és néha külföld) amatőrjei és nagykereskedői összegyűlnek, és sok jót és sok rosszat művelnek, ami az árakat illeti, és persze ezt az ő érdekeik szerint. Ha van kereskedő, ő kitarja az árakat. Ha nincs, elvesztél (kevés kivétellel!). Négy szobrom és egy rajzom ment el. Az egyik szobrom nagyon jó áron. Nem mondtam, hogy ezen az árverésen csak neves művészek szobrai szerepeltek.⁵¹ Rodin, Bourdelle, Maillol, etc. Egész Párizs művészvilága tudja, hogy én is szerepeltem.

...

46.

66. XII. 29.

Ami engemet illet, rám fér a jókivánság, ami az egészségemet illeti. Bizony igazán nem jó. Elég hirtelen jött. Elfulladás, kapkodok a levegő után, mint a szárazra tett hal. És ez éjjel és nappal.

Életemben először vagyok beteg és úgy találom, hogy igazán nem jó.⁵²

Hídasiné most újra Budapesten volt, de egészen rövid ideig, a saját ügyében, de alig látott valakit. Így aztán semmi újat nem csinálhatott, és nem is írhatok. Elég gyakran jönnek hozzám és visznek kocsin hozzájuk. Ők az egyedüliek, akikkel összejövök.

47.

67. II. 1.

Sajnos a kórházból írok neked, ahol január 9-óta fekszem. A háziorvosom hamarosan belátta, hogy otthon lehetetlen lett volna kezelni. Így aztán rögtön a kórházba küldött. Valamivel jobban érzem magam, de a gyógyulás hosszú lesz, és nem tartanak itt végig. Szükség van a helyre.

Szóval adnak egy kis kezelési módot otthonra. Persze nem vizsgálnak ki.

Dolgoznom nem lesz szabad. De mivel úgyis csak az emlékirataimnak szentelem az időmet, azt lehet.

És néha-néha egy orvos is eljön.

A lányom mellettem lesz, de órá nem nagyon számíthatok, az evést és más apró dolgokat kivéve.

⁵⁰ Figyelemre méltó, hogy a téli főfoglalkozását jelentő memoár-írását, terjedelmileg milyen tekintélyes méretűre tervezi. A már szóbakerült -1972-ben megjelent- kiadvány Csákynek az 1904—1914 közötti évtizedhez kötődő emlékeit adja.

⁵¹ Ezúttal is, mint 1965 decemberében, Csáky jogos büszkeséggel említi meg azt a párizsi nagy szobor-árverést, melyen Rodin, Bourdelle, Maillol és másokkal együtt az ő régebbi alkotásai is szerepeltek.

⁵² (1966. XII. 29.), 1966. decembere szomorú, sőt tragikus dátumává lett Csáky életének. A hetvenhat éves mester egészsége ekkorra annyira megromlott, hogy többé sosem állt már talpra. Bajának váratlanságán ő maga lepődik meg legjobban, mert amint e levelében írja: „Életemben először vagyok beteg...”

A fontos a szív kérdése. Itt azt mondják, hogy kezd lassulni. De itt minden megvan ahhoz, hogy gyógyítsák.

Hidasiék sűrűn jönnek és jönni fognak, ha otthon leszek.

...

48.

67. III. 1.

...

Itthon vagyok, de nagyon betegen. Teljesen legyöngültem, enni, aludni alig tudok. Persze folyton fekszem. Rég nem láttam az eget.

Az orvos jön. Ad orvosságot és „tanácsokat”. Egy jó orvos, barátom. Mit tehet mást?

49.

67. III. 23.

...

Ezelőtt egy héttel a szívverésem meglassult. De pár nap óta újra gyorsan ver. Az orvosom nem tud mást tenni, mint folytatni a kezelésemet, úgy mint eddig.

Persze, akik távol vannak nem érthetik meg, hogy voltaképpen milyen fontosságú betegségről van szó. Csak annyit mondhatok, hogy egy hete az orvosom nagyon megijedt.⁵³ Attól félt, hogy vissza kell mennem a kórházba, de ezúttal a „sebészeti” osztályra, ami nem kis dolog.

...

Kínos az egyedüllét. Alig jön valaki hozzám egy pár percre. A legtöbb időm a fekvéssel telik el, de erőltetem a felkelést a szobámban.

A reményem a tavasz. Már közel van, és talán az enyhe idők valamennyire rendbe hoznak.

...

50.

67. IV. 11.

...

Jól esik levelet kapni. Sajnos egy idő óta és mindinkább le kell mondanom a levelekről. Ennek egyszerű oka az, hogy lassan nincs és mindkevésbé lesz, aki nekem írhatna. Ez a magas kor egyik átka. Lassan egyedül marad az ember. Kihaltak! Azok, akikkel az új művészet irányát megalkottuk, már nem léteznek.⁵⁴ Picasso-t kivéve, aki él, de akivel nem volt szoros baráti kapcsolat. (Az én hibámból, mert én hanyagoltam el.)

...

Az én magyarországi utazásom az egészségemtől függ. A meghívás (hivatalos) már itt van. De az mikor történhet meg, azt igazán nem tudhatom. Na, meg egy nagy baj van és nem tudom, hogy lehet elintézni: nekem a szívem miatt nem szabad sós

⁵³ (1967. III. 23.), Amint Csáky leveleiből megtudtuk a művész 1967 elején a szívével kórházba került. Egy hónapi kórház és 6 hét otthoni kezelés után is súlyos szívrohama volt. Látogató orvosa mentette meg. Magányát betegen még nehezebben viselte el, és mint a hosszú telek után oly sokszor most is a lassan közeledő tavasztól várta állapotának jobbrafordulását.

⁵⁴ (1967. IV. 11.), Csáky Józsefnek olykor egy-egy elejtett mondatából ugyan, de félreérthetetlenül kiérződik, hogy a magányosan, elfeledetten élő idős szobrász, életművének művészettörténeti értékelésével tisztában volt és jogosan sorolta magát a modern plasztika megújítói közé. Tulajdonképpen ennek tudata adott neki erőt, hogy az őt körülvevő méltatlan hallgatás fájdó érzését elviselje

ételt enni. Egy csipetnyi sót sem! Itthon ez, bár kellemetlen, de könnyű. De az utazásban és ott? A szívem miatt nem mehetek repülőn. A hálókocsiban is kell enni. Mit? Látod nem kis dolog a betegség.⁵⁵

Az állapotomról nem mondhatom, hogy „rossz”. De mit tudom én? A szívem néha gyors, néha — de ritkán — rendes. Azt hiszem minden a melegebb időtől függ, de még nem tartunk ott, bár nincs „igazán” hideg, úgy szeretnék már lemenni az utcára!

...
Hidasiék jönnek két este egy héten. De csak egy órára, mert nagyon el vannak foglalva.

...
Van még egy francia barátom, aki foglalkozik velem, vagyis az ügyeimmel. De minden és minden nagyon sok időbe kerül, dacára annak, hogy ő üzletember (*nem kis* üzletekben!). Látod ennyi az összes ismerős köröm. Más még véletlenül sem jön el. Ki jöhetne? Az üzletembert sem láttam közel egy hónap óta. Ír egy lapot vagy küld sürgönyt, hogy ne nyugtalankodjak.

...
Talán nehéz elolvasni leveleimet. De soha se volt jó írásom és most, hogy gyenge vagyok nagyon, a tollat vezetni nehéz.

51.

67. IV. 27.

...
Itt semmi különös újság. Úgy néz ki, hogy már gyógyuló félben vagyok, bár néha van egy kellemetlen, kínos napom (mint tegnap pl.!). De az idő kezd javulni és minden reményem benne van.

Vasárnap Hidasiék kocsiba ültetnek és elvisznek vidékre, a Rákóczi-emlékművet megnézni, amit én csináltam a két háború között.⁵⁶ Ott élt Rákóczi nagyon szegényen szerzetesekkel, és onnan ment Rodostóba. De a halála után a szívét — saját végrendelete szerint — ide küldték és a szerzetesek temették el. Azért van ott az emlékművem Semmi figurális nincs rajta: csupán architektúra. Ha Hidasi is úgy akarja, kapsz egy fényképet. Tájékoztatlak és talán a „Tiszatáj” leközlí.

52.

67. V. 24.

...
Itt semmi különös újság. Az egészségem javul, de nagyon lassan ebben az esős és hideg tavaszi időben. Nekem melegre volna szükségem és éppen ez hiányzik. Képzeld el, hogy *be kell fűteni* ebéd és vacsora idején. Az emlékirataim se haladhatnak. Először a hideg, és még nem vagyok elég erős, és egy levél a legtöbb, amit írhatok.

⁵⁵ Csáky magányérzetét közbejött betegsége csak fokozta, a rosszra fordult egészségi állapota kétségessé tette hazautazását, majd a későbbiek során végül is megakadályozta abban, hogy Magyarországra látogasson.

⁵⁶ (1967. VI. 27.), A Párizs közelében levő Grosbois-ban található Rákóczi-emlékműről van szó, melyet 1937-ben Csáky József alkotásaként a Franciaországban élő magyarok közadakozásából állítottak fel. Az emlékművel kapcsolatban a mester 1967. VI. 9-én írt, itt közölt levele ad érdekes adatokat.

Nehéz 6 hónapos betegségből (főleg szívbajból) teljesen felgyógyulni. Ha ez így tart tovább, nem tudom mikor lesz valami a magyarországi utazásomból. Összel? Ki tudja előre?

A szobrázatról még szó sem lehet. Rajzolni sem igen tudnék, pedig több ízben forog a fejemben.

Itt lassan újra felkapnak. Párizs legnagyobb szobrászgalériájának tulajdonosa jött váratlanul! — csütörtökön. Németországban lesz egy szobrászati-kiállítás és oda meghívtak (persze az ő költségeikre), és a „Bourdelle Társaság” megkért, hogy legyek tagja.⁵⁷ Szóval forgalomba jön *újra* a nevem.

...

A baj most nálam ott van, hogy nem mehetek úgyszólván sehová. A lépcsők ugyanis be vannak tiltva orvosilag (mint a só). Márpedig a Métro a föld alatt van és sohasem elég mélyen. És az ismerőseim meghívását sem fogadhatom el, ha nincs lift a házban. És sajnos ez egész életemre szól.

Miért is van az embernek szíve? Anélkül jobb és szebb lenne az élet.

De elfáradtam.

...

53.

67. VI. 9.

Ime itt küldöm a Rákóczi-emlékmű⁵⁸ fényképét. Ez, amint látod egy diapozitív. De itt is, Budapesten is a diapozitívról nagyon jó reprodukciót tudnak készíteni. Remélem Szegeden is.

Az adatok ezek:

1937-ben a magyar kolónia elhatározta, hogy emlékművet emeltetnek ott, ahol Rákóczi egy időt töltött a „CAMALDOLE” szerzetesei között, mert megszerette a nagyon egyszerű életmódjukat. A helyet, ahol a szerzetesek éltek (és egy ideig Rákóczi) GROSBOIS-nak hívják ma már.

Innen ment Rákóczi Törökországba, ahol mint tudjuk, meghalt. De végrendeletében meghagyta, hogy a szívét küldjék el a szerzeteseknek és ott temessék el. A műemlékem ott van felállítva, ahova a szívet temették.

Az emlékműre pályázat volt, de nem fogadtak el egy pályázatot sem, mert bronzszobrokat tervezett minden szobrász és az túl drága lett volna. A pénz hiányzott. (Én nem pályáztam.)

Végre engem biztak meg (pályázat nélkül), hogy csináljak egy emlékművet emberi alak (vagyis bronz) nélkül. Én a székely sirokat díszítő kopjafa motívumot választottam, mert Rákóczi erdélyi eredetű volt.

⁵⁷ (1967. V. 24.), A lakásához kötött beteg művész számára érthetően örömet és reménykedést keltettek oly ritkán előforduló látogatások, amikor egy-egy vásárlás vagy kiállítás ügyben váratlanul felkeresték. Sajnos azonban az ilyenkor elhangzott ígéretek nem igen valósultak meg, így például a szóban forgó németországi kiállításon való szerepléséből sem lett semmi. Annál inkább értékelendő az a megtisztelő bizonyosság, hogy Csáky Józsefet, — mint a modern szobrászat egyik elindítóját — a „Bourdelle Társaság” tagjai közé választották.

⁵⁸ (1967. VI. 9.), Csáky — már említett — adatai az általa készített grosbois-i Rákóczi-emlékműről. Lásd még: Csongor Győző: „A fejedelem szíve” című cikkét (Dél., 1976. jún. 6.), melyben az emlékmű keletkezéséről ír, és Csákyknak egy 1958-ban kelt e tárgyú leveléből ezt idézi: „...Minden évben, szeptemberben, az itteni magyarok zarándoklást szerveznek a műemlékhez. Virágokat tesznek a sírra, szónoklatok két nyelven és azután egy közeli kocsmában nagy bográcsgulyás ebéd, bor és cigány. Estefelé vissza Párizsba autocar-ral... Sajnos fényképem a műemlékről nincs még magamnak sem. Különben küldenék. A lányom se látta soha. Nekem nincs gépem és másra számítani nem lehet...”

...
Hozzá teszem, hogy akik a pénzt gyűjtötték, az emlékre, egy részét elrabolták, és én végül ráfizettem a dologra, mert a kőfaragókat én fizettem. Szóval egyrészt az én költségemen lett felállítva az emlékmű.

...
Semmi újság. Az egészségem úgy látszik javulófélben van. Csak igen legyengültem és hamar fáradt vagyok.

Már bíztam a múlt napok enyhe időjárásában, mert hittem, hogy az hoz majd rendbe.

54.

1967. VII. 13.

...
Itt nálam semmi újság. Még mindig nehéz a járkálás. Itthon vagyok majdnem mindig, csak akkor nem, ha eljönnek értem kocsin és hazavisznek.

Itthon ülök vagy leheveredem. Különben minden olyan, mintha egészséges volnék. Egy új baj zúdult rám. A szemeimmel van bajom. Nehéz az írás, pedig még messziről sincs kész az Emlékiratom. Még nagyon messze vagyok a végétől.

55.

67. VIII. 24

...
Szokásom ellenére kissé megvárattalak az írással. Az oka az, hogy mind nehezebb és nehezebb az írás. Nem tudom miért, az orvos se. Maradék a betegségemből.

Ugyanígy vagyok a járással. Nehezen tudom rakni a lábaimat, egyiket a másik elé. Az orvos biztat, hogy ez javulni fog, de én nem hiszem. Talán, ha a hűvös idők jönnek. Majd meglátom.

Az egyedüli fontos újság az, hogy befejeztem az Emlékirataimat. Hidasiné fordítja. Jelenleg Budapesten van és tárgyal a kiadóval.⁵⁹

Nagyon szomorú dolog, hogy nemsokára itt hagynak véglegesen. Hidasí ideje a nagykövetségen letelt. Jóbatátokat veszíték el, akik nem lesznek helyettesíthetők. Nem tudom ki jön helyettük, de az csak egy ismerős lehet legjobb esetben. A barátság ritka dolog.

⁵⁹ (1967. VIII. 24.), Ebben a levelében Csáky — épp úgy mint az előbbieken — a rossz járásán kívül a szemeire is panaszkodik. Betegen, teljesen az otthonához van kötve, melytől rövid pár órára csak Hidasíék barátsága ragadja ki. Feltűnőnek hat, hogy „befejezte” az emlékiratait, holott egy jó hónappal ezelőtt még azt írta, hogy „...nagyon messze vagyok a végétől.” Ez a váratlan „befejezés” azzal magyarázható, hogy önélet rajzában Csáky már eljutott 1914-ig, vagyis az első világháború kitöréséig, mellyel pályájának kezdeti, felfelé ívelő szakasza bezárult. Hidasiné — aki a mester emlékiratait franciából magyarra fordította — ezt az anyagot vitte Budapestre a Corvina kiadóhoz, mely Csákynek a modern művészet nagy évtizedéről (1904—1914) írott emlékiratához kötve jelentette meg 1972-ben.

...
 Én semmi jót nem tudok írni magamról. Sőt sokkal rosszabbat nem is írhatnék. Hiába rám jár a rúd. Nem érdemeltem meg. Miért éppen engem ver a sors?

Egy hét óta a lányom az elmebajosok kórházában van. Talán örökre, mert nagyon komoly krízissel vitték be egy éjjel a múlt héten.⁶⁰

Nem jött meglepetésszerűen. Tudtam, hogy nem rendes. De ilyen krízisre nem is gondoltam.

Még ráadásul messze van Párizstól. Hamarosan nem is mehetek oda. Várom, hogy valaki, aki most el van foglalva, oda visz kocsival.

Nem igen lehet elképzelni, milyen kemény csapás ez nekem. Először is a lányom, akit szeretek. Az egyedüli hozzám tartozó lény volt. Most már nincs senkim. Teljesen egyedül maradtam. És ő is teljesen elszakadva érezheti magát. Ez még súlyosabbá teszi az állapotát.

Megbocsáss, hogy ilyen terjedelmesen írok az esetről, de nekem ő volt minden. Mi más tudna engem érdekelni.

...

...

Az én lányom már itthon van véglegesen. Nagyon örülök neki. Egész rendes állapotban van. Minden dolgot elvégez. Nekem nem kell törődnöm semmivel. Remélem, hogy ezentúl mindig így lesz.

Mert bizony nekem már kínos minden akció.⁶¹ A járás nagyon, de nagyon nehéz, pedig nagyon kis járkálásról van szó: bevásárolni a szükséges dolgokat.

Bocsásd meg az őszinteségemet, de az írás is mind nehezebb és nehezebb lett. És nem is tudom, hogy olvasható-e? Ha te tudnád mennyi időbe és erőfeszítésbe kerül egy levél megírása!

Hiába, a kor az kor. Már úgyszólván 80 éves vagyok, és ezt nagyon megérzem.

Azt hiszem minden tervemről le kell mondanom. Utazásról szó sem lehet, azt hiszem soha. Nehéz ezt beismerni, de kénytelen vagyok.

A munkáról is azt hiszem le kell mondanom. Majd meglátom tavasszal, de nem remélek semmit. Azt hiszem sajnos, hogy sokat többé nem fogok tudni csinálni. Szomorú, de így van.

...

⁶⁰ (1967. X. 25.), Említettük, hogy Csáky csöndes magányában lányával együtt élt, aki míg el nem vesztette állását egy párizsi fogorvosnál aszisztensként működött. Azt, hogy a művész lánya idegbeteg volt, kevesen tudták, mert Csáky nem beszélt erről a számára örök fájdalmat jelentő dologról. E drámai sorai híven érzékeltetik azt az elviselhetetlenné lett helyzetet, hogy az idős beteg mester teljesen egyedül marad.

⁶¹ (1968. I. 24.), Csáky lánya három hónap múltán ismét otthon van, ami örömmel tölti el a mestert. Levelei azonban továbbra is, sőt egyre inkább panaszosak. Egészségi állapota mind rosszabb lesz, s nemcsak a munkájáról, de távolabbi terveiről, hazautazásáról is szomorúan le kell mondania.

58.

68. IV. 16.

...
Pár sort írok, mert nehéz az írás. Az én betegségem nagyon soká fog tartani, talán egész életemben (ami marad). Talán a jó meleg napok jót fognak tenni.

Nagyon köszönöm, de csomagot *ne küldjete*k. Rettenetes nagy vámot kell fizetni.

59.

68. VII. 18.

...
Magamról csak annyit, hogy mind nehezebb és nehezebb az írás. Azért csak egy pár sort, hogy életjelt adjak magamról.

Nagyon legyengültem. Bár itt van a nyár. Nem segített rajtam. Ez már nem betegség nálam, hanem az öregség. Az írásom, mint látod, csaknem olvashatatlan és még így is nehezemre esik.

Semmi újságot írni nem tudok. Nem történik velem semmi.

Nincs erőm menni valahova. Egész nap üldögélek.

60.

1968. dec. 14.

...
Ami engemet illet, mindinkább legyöngülök. Már alig tudok járni. Bocsásd meg hát, ha e levelem is ilyen rövid.

Nincs mit írnom. A nap legnagyobb részét az ágyon töltöm, csak délben kelek fel. Legyöngültem egészen.

61.

1969. VIII. 25.

...
Ami a kiállításomat illeti,⁶² azt hiszem erről le kell mondani. Kevés rajzom van, nincs meg a kiállítási anyag. Ami pedig a szobrokat illeti, azok gipszből vannak és így törékenyek. Különb is drága multság egy kiállítás anyagát elküldeni oda-vissza.

Köszönöm, hogy gondolatok rám, de a dolog kivihetetlen.

Az én állapotom nem engedi meg, hogy rajzoljak. A munkának már vége. Többé sajnos nem fogok tudni dolgozni. Ez nagyon elszomorít, de mit tehetek?

Ami pedig az utazást illeti, az teljesen lehetetlen. Alig tudok járni. Egy negyed órát sétálok naponta, ha szép idő van. Egészen legyöngültem.

..

⁶² (1969. VIII. 25.), Amint a levelek egyre ritkuló dátumozásából is kiténik Csáky egészségi állapota annyira leromlott, hogy még a írás is nehezére válik. Ezért csak három hónaponként, majd több mint félév elteltével ad egy-két sorban életjelet magáról. Ilyen formán az a felmerült tervünk, hogy alkotásaiból Szegeden egy kiállítást rendezzünk, teljesen megvalósíthatatlanná vált.

[1969. X. 27.]

...
 Most arra kérlek, hogy a nálad levő szobraim fényképeiből küldj *rögtön* 30-at (harmincat) a *legjobbakból* erre a címre: Corvina Kiadó, Bíró Livia igazgató, V., Váci utca 12. — Budapest.⁶³

Ami a szöveget illeti, az az én önéletrajzom, tehát én írtam. Ez természetes. Használat után visszaküldik neked mind a harmincat. Különben semmi újság.

...
 Válogasd ki jól a fényképeket.

...

[1970. II. 26.]

...
 Nagyon megörültem levelednek.

Végre bizonyos hírt kaptam az emlékiratomat illetőleg.⁶⁴ Már nem tudtam mi lett vele. A könyv megjelenése nincs közel, de végre bizonyos. Szóval májusban.

...
 Itt nálam semmi hír. Nem igen tudok járni. Egész nap fekszem.

...

LES DIX DERNIERES ANNEES DE JOSEPH CSAKY

(Fragments de lettres)

par

Zoltán Szelesi

Joseph Csáky (1888—1971) a eu une carrière remplie de luttés. Il avait un génie créateur et endurant au travail. En 1908 il se rend de Szeged à Paris où il devient un sculpteur brillant. Ses oeuvres d'esprit cubiste traduisent l'évolution positive de la sculpture en plein renouvellement au début du siècle.

D'après son mémoire intitulé „Souvenirs de dix grandes années d'art moderne 1904—1914” (Budapest, 1972) son oeuvre a commencé avant la Première Guerre Mondiale, et elle s'est développée entre les deux guerres.

Pendant ses dix dernières années, il a vécu dans l'isolement, il a perdu ses relations avec les marchands d'objets d'art, n'a plus reçu de commandes d'Etat et ne pouvait donc plus sculpter ses plâtres en pierre, ou les couler en bronze. Il vivait pauvre et abandonné dans son atelier; pourtant il travaillait sans relâche sur ses statues et ses plans.

⁶³ (1969. X. 27.), Életerejének, művészetbe vetett hitének utolsó fellobbanását tükrözik Csáky e levelének sorai, melyben arra kér, hogy megjelenés előtt álló memoárjának fénykép-anyagát válogassuk ki „jól” és küldjük el a Corvina Kiadóhoz.

⁶⁴ (1970. II. 26.), Az ágyhoz kötött művészen az életet minden bizonnyal már csak az tartotta fenn, hogy emlékiratainak megjelenését kívárja. Annál is inkább, mivel — a hazai hiradás szerint — erre pár hónapon belül számítani lehetett. Azonban Csáky József kedvezőtlenülé vált öregkori sorsának alakulásába e kiadvány készése is beletartozott. Ezért utolsó kívánságának örömet ígérő beteljesülését sajnos már nem érthette meg. A róla szóló könyv — amint már említettük — a mester halála utáni évben, 1972-ben került a hazai nyilvánosság elé.

De cette époque nous publions un choix de fragments de lettres conservés au Musée de Szeged, et qu'il nous avait envoyées entre 1961—1970. Dans ce recueil de lettres composé de 83 lettres (adressées à l'historien d'art Zoltán Szelesi), le maître âgé et malade évoquait — parfois longuement — ses relations avec les événements artistiques parisiens et internationaux, des collectionneurs d'objets d'art et des musées, sa critique de l'art abstrait alors à la mode, ensuite ses oeuvres les plus récentes, nées d'une volonté infatigable aussi longtemps que ses forces le lui permettaient.

Enfin il évoquait ouvertement la grisaille des jours vides de tout événement, et ne cachait pas non plus la tristesse que lui inspirait le sentiment de son isolement.

Sa réhabilitation artistique — après sa mort au printemps 1971 — ne s'est pas fait attendre. Comme *Műgyűjtő* 1974. N° 1. (Le Collectionneur) nous l'apprend, la galerie parisienne „Dépot 15” rendait hommage à la mémoire de Joseph Csáky en exposant soixante statues et cent dessins de lui, à l'automne 1973.

Nous voudrions par la publication de ses fragments de lettres contribuer à cette réhabilitation de Csáky commencée à Paris.

Ce recueil de lettres confirme que les manifestations les plus humaines et artistiques qui ont marqué la fin de la carrière de Csáky tiennent une place significative dans l'histoire de la sculpture.